ગુજરાતના દલિતોની વિકાસગાથાનો દસ્તાવેજ: 'કપરાં ચઢાણ'

બાલકૃષ્ણ આનંદ

[**'કપરાં ચઢાણ'** : લેખક : ડૉ. યોગેન્દ્ર મકવાણા, પ્રકાશક : પૂનમ પ્રકાશન, રાજકોટ, પૃ. ૩૨૦, કિંમત : રૂ. ૨૦૦/-]

છેલ્લાં થોડાં વર્ષોથી ભારતીય ઇતિહાસલેખનવિદ્યાનો અભિગમ બદલાયો છે. રાજા-મહારાજાઓ અને અમીર-ઉમરાવોના જીવન અને તેમની પ્રવૃત્તિઓની આસપાસ ગૂંથવાના બદલે તેણે હવે સમાજના કચડાયેલા વર્ગોની સામાજિક, શૈક્ષણિક, આર્થિક અને રાજકીય સમસ્યાઓને સમજવા પ્રત્યે પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે.

અત્યાર સુધી જે ઇતિહાસ લખાયો છે તે મોટેભાગે મધ્યમવર્ગીય અને ઉપલી જ્ઞાતિઓના દૃષ્ટિકોણથી લખાયો છે, પરંતુ હવે આપણે શ્રેણી-ક્રમિક સામાજિક પિરામિડના છેક તળિયે સબડતા લોકોનો ઇતિહાસ લખવો શરૂ થયો છે. પૂર્વ કેન્દ્રીય રાજ્ય મંત્રી ડૉ. યોગેન્દ્ર મકવાણાએ પોતાના જ પુસ્તક 'કપરાં ચઢાણ'ની પ્રસ્તાવનામાં ઉપરોક્ત શબ્દો લખ્યા છે. ગુજરાતના રાજકારણમાં આંગળીના વેઢે ગણી શકાય એવા અભ્યાસુ રાજકારણીઓમાં ડૉ. યોગેન્દ્ર મકવાણાનો સમાવેશ થાય છે. સાચી વાતને બેધડક રીતે કોઈની પણ શેહશરમ રાખ્યા સિવાય બોલવામાં પણ તેમનો જોટો જડે તેમ નથી.

ડૉ. મકવાણાએ ૧૯૯૦માં ભાવનગર યુનિવર્સિટીમાંથી 'ગુજરાતની અનુસૂચિત જાતિઓનો સામાજિક અને રાજકીય જાગૃતિનો ઇતિહાસ' (૧૮૫૦થી ૧૯૮૫) એ વિષય ઉપર શોધનિબંધ રજૂ કરી પીએચ.ડી.ની ઉચ્ચ પદવી મેળવેલ છે. ડૉ. મકવાણાએ અનુસૂચિત જાતિઓ એટલે કે દલિતોના સામાજિક અને રાજકીય જાગૃતિનાં લગભગ ૧૩૫ વર્ષની વિકાસગાથાને 'કપરા ચઢાણ' શીર્ષક હેઠળ ગ્રંથસ્થ કરેલ છે.

ગુજરાતના દલિતોની વિકાસગાથાના આ ૧૩૫ વર્ષના ઇતિહાસને લગભગ નવ પ્રકરણોમાં વહેંચવામાં આવેલ છે. જેમાં પ્રકરણ-૧ 'હિન્દુ સમાજનાં ઉદ્‌ભવ, વિકાસ અને અસ્પૃશ્યો'માં હિન્દુ સમાજની ઉત્પત્તિ અને તેમાં દલિતોના સ્થાન વિષે ઝીણીઝીણી પણ રસપ્રદ હકીકતો વર્ણવી છે. પ્રથમ પ્રકરણ વાંચતાં જ અસ્પૃશ્યો કે જે આજના દલિતો છે તેમને ચોથા વર્ણમાં, કાળક્રમે ચોથા વર્ણમાંતી પણ બહાર હડસેલી 'અવર્ણ' 'અતિશૂદ્ર' બનાવી દેવામાં આવ્યા તેનાં હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રો, વેદો અને ઉપનિષદોમાંથી ઉદાહરણ ટાંકી ઐતિહાસિક તથ્યો સાથે રજૂઆત કરવામાં આવી છે.

પ્રકરણ-૨માં સલ્તનત અને મુઘલકાળ દરમિયાન પણ ગુજરાતના દલિતોની પરિસ્થિતિનું ચિત્રણ કરવામાં આવ્યું છે. મોગલાઈ શાસનમાં પણ દલિતોની દશા વખાણવાલાયક નહોતી. તેઓએ સમયમાં પણ હડધૂત થતા અને અત્યાચારોનો ભોગ બનતા હતા. તેની વિગતો અહીં દર્શાવવામાં આવી છે.

પ્રકરણ-૩ 'ગુજરાતમાં સમાજસુધારાની ચળવળો અને અસ્પૃશ્યોની સમસ્યાઓ તથા તેમનું જીવન' (૧૮૫૦થી ૧૯૪૭)માં સહજાનંદ સ્વામી, મણિલાલ નભુભાઈ, આનંદ- શંકર ધ્રુવ, કરસનદાસ મૂળજી, મહીપતરામ રૂપરામ, દુર્ગારામ મહેતા, ભોળાનાથ, સારાભાઈ, સ્વામી દયાનંદ અને અનસૂયાબહેન સારાભાઈ, વડોદરાના રાજવી સયાજીરાવ ગાયકવાડ વગેરે મહાનુભાવોની ધાર્મિક અને સામાજિક સુધારણાની પ્રવૃત્તિઓની છણાવટ છે.

સાથે સાથે અસ્પૃશ્યોની વિવિધ જ્ઞાતિઓ જેવી કે વણકર, ચમાર, શેણવા, ભંગી વગેરેની ઉત્પત્તિ સાથે તેમની વંશપરંપરાગત પ્રવૃત્તિઓની નોંધ સાથે ડૉ. મકવાણાએ જણાવેલ છે કે અસ્પૃશ્યોમાં પણ હકીકતમાં ઊંચનીચના ભેદભાવ પર આધરિત જ્ઞાતિઓ હતી.

પુસ્તકના મહત્ત્વના આ પ્રકરણમાં દલિતોના ઉત્કર્ષની પ્રવૃત્તિઓની સુપેરે નોંધ લેવામાં આવી છે. જોકે આ પ્રકરણમાં ગાંધીવાદી સુધારાવાદી પ્રવૃત્તિઓનો વિશેષ ઉલ્લેખ છે. એક જગ્યાએ નોંધવામાં આવ્યું છે કે ગુજરાતમાં ગાંધીવાદી પ્રવૃત્તિનાં મૂળ એવા ઊંડાં ગયાં હતાં કે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરથી પગપેસારો થઈ શકે તેમ નહોતું પરંતુ હકીકત એ છે કે આ સમય દરમિયાન જ ડૉ. આંબેડકરી ચળવળનો ગુજરાતમાં પ્રવેશ થઈ ચૂક્યો હતો.

પ્રકરણ-૪ 'બાબાસાહેબ આંબેડકરનો અસ્પૃશ્યોની જાગૃતિ તથા ઉત્કર્ષમાં ફાળો'માં દલિતોના ઉત્કર્ષ માટેની ડૉ. આંબેડકરની પ્રવૃત્તિઓનો ઉલ્લેખ અલગ રીતે કરવામાં આવેલ છે. ડૉ. આંબેડકરે કરેલ મંદિરપ્રવેશ સત્યાગ્રહ, મહાડ તળાવનો સત્યાગ્રહ, ગોળમેજી પરિષદમાં ડૉ. આંબેડકરની રજૂઆતો, બ્રિટિશ સરકાર સામે રજૂઆત, બંધારણીય સભામાંની રજૂઆતો વગેરેનું વિશદ વર્ણન છે.

પ્રકરણ-૫ 'અસ્પૃશ્યોના ઉત્કર્ષમાં સામાજિક સંસ્થાઓનું પ્રદાન' (૧૯૧૫થી ૧૯૪૭)માં ઠક્કરબાપા, ગાંધીજી, જમનાદાસ ભક્ત, નવયુવક મંડળ, ગુજરાત હરિજન સેવક સંઘ, શંકરલાલ બેંકર, મૂળદાસ વૈશ્ય, પરીક્ષિતલાલ મજમુદાર, મોતીભાઈ અમીન, અમૃતલાલ ઠક્કર વગેરે વ્યક્તિઓ તથા સંસ્થાઓના દલિતોના ઉત્કર્ષના પ્રદાનનું નિરૂપણ છે.

સંસ્થાકીય પ્રવૃત્તિઓ વ્યક્તિગત પ્રવૃત્તિઓ કરતાં ઘણી દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની બની રહી. હકીકતમાં તો અંત્યજોત્કર્ષના કાર્યમાં જે રીતે સંસ્થાકીય પ્રવૃત્તિઓએ પ્રદાન કર્યું તે સામાજિક ન્યાયની દિશામાં એક નવા ઐતિહાસિક તબક્કાના પ્રતીકરૂપ હતી. ગાંધીવાદી હોય કે આંબેડકરવાદી, એક બાબત સ્પષ્ટ છે કે દલિતોમાં સ્વમાન અને સ્વાશ્રયની ભાવના લાવવામાં સામાજિક અને રાજકીય દૃષ્ટિએ તેમને જાગ્રત બનાવવામાં સંસ્થાઓ અને મંડળોએ દીવાદાંડીરૂપ કામ કર્યું હતું. ગુજરાતના દલિતોએ સ્વાભિમાનની લડતના ભાગ રૂપે ચલાવેલ હોટલપ્રવેશ, મંદિરપ્રવેશ અને બસપ્રવેશના સત્યાગ્રહોની પણ વિગતે ચર્ચા આ ગ્રંથમાં કરવામાં આવેલ છે.

પ્રકરણ-૬ 'લોકશાહી પ્રક્રિયા : સામાજિક, રાજકીય પ્રવૃત્તિ અને અસ્પૃશ્યો' (૧૯૪૭-૧૯૮૫)માં ગોળમેજી પરિષદની બેઠકોમાં ડૉ. આંબેડકરે રજૂ કરેલ દલિતો માટેની માંગણીઓ, કોમી ચુકાદો અને દલિતોના ઉત્કર્ષ માટેની બંધારણીય જોગવાઈઓ, ગોલાણા હત્યાકાંડ (૧૯૮૬), વિધાનસભામાં ધારાસભ્યોની દલિતોના પક્ષે રજૂઆતમાં તથા દલિતો ઉપર થયેલ અત્યાચારોનો દસ્તાવેજ અહીં ઉપલબ્ધ થયો છે.

'અનામત વિરોધી જાતિવાદી રમખાણો : ૧૯૮૧ અને ૧૯૮૫'ની વિગતે ચર્ચા પ્રકરણ-૭માં કરવામાં આવી છે. આ પ્રકરણમાં લેખકે ઠેર ઠેર 'અનામત વિરોધી આંદોલન' શબ્દપ્રયોગ કરેલ છે. પરંતુ ખરેખર આ 'આંદોલન' નહીં પણ 'જાતિવાદી રમખાણો' હતાં જેમાં દલિતોએ એકતા બતાવી જબ્બર પ્રતિકાર કર્યો હતો. આ રમખાણોના કારણે જ દલિતોમાં સ્વાભિમાનની લાગણીનો જન્મ થયો. ૧૯૮૧ અને ૧૯૮૫નાં આ રમખાણોમાં સમગ્ર ગુજરાતમાં દલિતો ઉપર

થયેલ સામૂહિક હુમલા અને નુકસાનની વિગતો આપવામાં આવેલ છે. આ જાતિવાદી રમખાણો દલિતો સામે નહિ પણ ભારતના સંવિધાન સામે હતા એમ લેખકે સ્પષ્ટ કરેલ છે. દલિતોની ભાવિ પેઢી માટે રમખાણોની આ વિગતો સ્વમાનની લડત માટે ગરજ સારે તેવી છે.

પુસ્તકના હાર્દસમું પ્રકરણ-૮ 'ગાંધી-આંબેડકર વિચારધારા અને તેનો સામાજિક સંદર્ભ' કે જે તેમના મૂળ મહાનિબંધમાં નથી પરંતુ પુસ્તકમાં પાછળથી ઉમેરવામાં આવેલ છે. આ પ્રકરણ અંગે લેખક પોતે જ જણાવે છે કે ઇતિહાસ કોઈની શેહ શરમ રાખતો નથી એટલે કેટલીક વાતો આપણને ગમે કે ન ગમે અથવા કડવી લાગે તેવી પણ મેં લખી છે. ખાસ કરીને આઝાદીની લડત વખતની જૂની પેઢીને જેમને ગાંધીજી પ્રત્યે ભક્તિભાવ છે એટલે ગાંધીજીની ખોટી વાતને પણ તેઓ ભક્તિભાવે સાચી જ માને છે. અને તેમનામાં તેમને કોઈ દોષ દેખાતો નથી.

આ પ્રકરણમાં દલિતોના ઉત્કર્ષ માટેની ગાંધીજી અને ડૉ. આંબેડકરની પ્રવૃત્તિઓનો ચિતાર આપી લેખક જણાવે છે કે આઝાદીની લડત સફળતાપૂર્વક લડવા માટે 'હરિજન સેવા'નો એક હથિયાર તરીકે ગાંધીજીએ ઉપયોગ કર્યો છે. ગોળમેજી પરિષદમાં ડૉ. આંબેડકરે મંજૂર કરાવેલ માંગણીઓ અંગે મહાત્મા ગાંધીએ હિન્દુ ધર્મની એકતાને નામે દલિતોના અધિકારોનો ભોગ લીધો હતો. ધર્મના નામે ગાંધીજીએ દલિતોને કરેલા ઐતિહાસિક અન્યાયે દલિતોની સામાજિક પરિસ્થિતિમાં આઝાદીની અડધી સદી પછી પણ ધાર્યો ફેરફાર થયો નથી. દલિતોની આજની દયનીય પરિસ્થિતિ માટે ગાંધીજી જ જવાબદાર છે તે કોઈ ના પાડી શકે તેમ નથી. (પા. નં. ૨૩૨)

લેખક ગાંધીજી અને ડૉ. આંબેડકરની વિચારધારાની મુલવણી કરતાં આગળ જણાવે છે કે 'ગાંધીજીની હરિજનસેવા આઝાદી મેળવવાના લક્ષ્યને સિદ્ધ કરવા માટેનું સાધન માત્ર હતું. જ્યારે બાબાસાહેબની દલિત સેવા તેમના (દલિતોના) માટે સામાજિક ન્યાય અને સમાનતાના લક્ષને હાંસલ કરવા માટે હતી અને તે લક્ષ પ્રાપ્ત કરવા માટે 'રાજકીય સત્તા' એક સાધનમાત્ર હતું. આમ ડૉ. આંબેડકર સામાજિક ક્રાંતિના ઉદ્ગાતા અને અગ્રદૂત બન્યા. સ્વતંત્ર ભારતે આજ દિન સુધી જે આર્થિક અને સામાજિક વિકાસ સાધ્યો છે તે ગાંધીજીની ફિલસૂફીને આધારે નહિ પણ ડૉ. આંબેડકરના તત્ત્વચિંતન અને સમાજદર્શનને આધારે કર્યો છે ડૉ. આંબેડકર ધાર્મિક વૃત્તિના હતા, પણ ગાંધીજીની જેમ તેઓ સામાજિક સમસ્યાઓને ધાર્મિક વમળોમાં ગૂંગળાવી રાખનાર ન હતા. તેમની ફિલસૂફી વિકાસલક્ષી હતી અને તેથી જ તેઓ દ્રઢપણે માનતા હતા કે 'What is morally wrong can never be religiously right.'

ડૉ. યોગેન્દ્ર મકવાણાએ અંતમાં પ્રકરણ-૯ 'નિષ્કર્ષ'માં જણાવેલ છે કે દલિતોની આ વિકાસગાથા કપરાં ચઢાણ જેવી છે, તળેટીમાં ઊભેલા માનવે શિખર પર પહોંચવાનું છે, જ્યાં વિકસિત સમાજ પહોંચ્યો છે. તેમની સાથે સમાનતા સાધી વિકાસની કૂચને ચાલુ રાખવાની છે. રાજકારણમાં વ્યસ્ત હોવા છતાંય ડૉ. યોગેન્દ્ર મકવાણાએ ગુજરાતના ઇતિહાસ સાહિત્યમાં આ ગ્રંથ થકી ઐતિહાસિક યોગદાન આપ્યું છે જે ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય માટે મોંઘેરી જણસ છે.

ગુજરાતના દલિતોની વિકાસગાથા 'કપરાં ચઢાણ' પુસ્તક કંઈક નવું અને જેવો છે તેવો ઇતિહાસ જાણવાની તમન્ના રાખનાર તમામે અને ખાસ કરીને તમામ દલિતોએ ઘેર ઘેર વસાવવું જોઈએ.